

DE DAG DAT MIJN GROOTVADER
EEN HELD WAS

Paulus Hochgatterer

*De dag dat mijn grootvader
een held was*

Uit het Duits vertaald
door Gerrit Bussink

© 2017 Deutike im Paul Zsolnay Verlag, Wenen

© 2018 Nederlandse vertaling Gerrit Bussink /

Uitgeverij Wereldbibliotheek

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Karin van der Meer

NUR 302

ISBN 978 90 284 2762 4

www.wereldbibliotheek.nl

Een uitzonderingstoestand houdt niet in dat er sprake is van een dictatuur, maar van wetteloosheid, een zone van wetsloochening waar alle juridische bepalingen – vooral het onderscheid tussen openbaar en privé – buiten werking zijn gesteld.

Giorgio Agamben

14 maart 1945

De zwaluwen zijn terug. Soms verandert zoiets alles. Je staat ergens na te denken, voor het huis bijvoorbeeld, en zoals elke dag kijk je naar de wolken en na een poosje merk je dat er iets is veranderd. Eerst kijk je langs de horizon, over de heuvels, de daken, de kruinen van de bomen. Daarna zoek je naar een fluitend geluid in de lucht, naar gebrom of misschien naar een geur. Ten slotte kijk je of je ongemerkt een scheur in je kleren hebt gemaakt, bij je elleboog bijvoorbeeld, op je knie of in je oksel. Je vindt niets. Opeens weet je het: het zijn de zwaluwen die terug zijn.

Verder is alles als gisteren. De jagende wolken, de mols-
hopen, de afgebroken takken onder de fruitbomen, de boomklever die op en neer langs de voorkant van de schuur loopt. Boomklevers zijn geluksdieren, zegt Laurenz, net als padden en egels en vliegende herten. Eksters en vossen brengen ongeluk, zegt hij. De zwaluwen schieten als pijlen door de lucht en trekken scheve lussen tussen de schuur en de stal. Het zijn die met de witte buik en de V-staart, niet die met de vorkstaart en het rode borstje. Boerenzwaluwen, huiszwaluwen. Het heeft geen zin, ik haal ze steeds door elkaar. Soms gaan ze even een paar seconden op de

nok van het dak van de schuur zitten. Van zwaluwen weet ik niet zeker of ze geluk of ongeluk brengen.

Ik ga door de achterdeur naar binnen, loop de trap op en haal aan de rechterkant in de meisjeskamer een van de bruine schriften uit de kast, een potlood en het kleine hoornen zakmes. Niemand ziet me. Terug naar beneden en weer naar buiten. Ik ren van de schuurdeur schuin over het gras naar de moestuin, langs de grijze houten schutting en dan verder tussen de akkers door de heuvel op. Helemaal boven, naast een armetierige sleedoorn, draai ik een keer om mijn as, één keer en nog een keer en nog een keer. Dan ga ik in het gras zitten. Op die plek, vlak naast de struik, is de grond bijna altijd droog. Ik kijk om me heen. Hier kan ik alles zien. Dit is mijn plekje.

Ze zeggen dat ik Nelli heet. Soms geloof ik dat, soms ook niet. Soms denk ik dat ik Elisabeth heet, of Katharina. Of Isolde, net als de jonge verkoopster in de hondenwinkel. Zo nu en dan ga ik speciaal voor haar naar beneden naar de stad. Als ik voor de winkel op straat sta en door de etalage naar binnen kijk, zweeft daar het bovenlichaam van Isolde door de ruimte langs de rekken. Het hoofd met de kastanjebruine kunstvlecht zweeft mee. Vanaf de taille is ze niet te zien. Ik stel me voor dat haar onderste helft ergens is gaan zitten. Misschien is die moe geworden van het heen en weer lopen. Misschien houdt haar onderste helft ook niet van de kunstvlecht of van de manier waarop de bovenste helft *Wat kan ik voor u doen?* zegt. Maar zulke dingen vertel ik aan niemand.

Ze zeggen dat ik dertien ben, er bestaat een of ander document, beter gezegd: een gestempeld briefje met mijn naam en geboortedatum. Ik heb dat briefje nooit gezien. Bovendien interesseert het me niet wanneer ik jarig ben. Hier viert niemand zijn verjaardag. Wel zijn naamdag, niet zijn verjaardag. Niemand weet wanneer mijn naamdag is. Als ik ernaar vraag, halen ze hun schouders op. Als ik naar school vraag, worden ze zenuwachtig. Laurenz zegt dat een mens weliswaar iets moet leren, maar alles op zijn tijd. Volgens hem vindt iedereen het voor mij beter om nog even met school te wachten. Wat echt het best voor me is, weet ik niet.

Een paar dingen weet ik zeker: ik ben nu 146 dagen hier. Ik heb een plan. Soms lieg ik.

Vanaf de derde of vierde dag heb ik in mijn eerste bruine schrift streepjes gezet. Op de laatste pagina, één streepje voor elke dag. Vier streepjes rechtop, eentje overdwars, allemaal pakketjes van vijf. ‘Hoe weet je dat je dat zo doet?’ vroeg Laurenz. ‘Geen idee,’ heb ik geantwoord, waarop hij: ‘Net als de gevechtsvliegers.’ Ik heb het schrift van hem gekregen, zomaar. ‘Je lijkt me iemand die graag schrijft,’ zei hij. Zelf had hij ooit ook die indruk gewekt. Het gevolg was dat ze hem eerst naar het priesterseminarie hadden gestuurd en hem daarna frontschrijver hadden gemaakt. Midden in de winter had hij in de bunker moeten opschrijven wat er die dag was gebeurd. Om zijn potlood beter vast te kunnen houden, had hij de punt van de duim en de wijsvinger van zijn wollen rechter-

handschoen afgeknipt. Dat is het enige wat me aan dat verhaal echt interesseert. De rest – sneeuw, bajonet en man tegen man – interesseert me totaal niet. Ik heb met Antonia gepraat. Ze heeft beloofd handschoenen voor me te breien met vingertoppen die je kunt omklappen. Ze zit in de vierde klas van de huishoudschool en kan zo mooi breien dat je denkt dat het uit de fabriek komt.

Ik zit op mijn hurken en kijk om me heen. De daken van de stad, drie kerktorens, het gemeentehuis, de heuvel waar de rijen fruitbomen naar elkaar toe lopen, het beukenbos, de huizen van de burens, de sloot met de brandvijver en de bijenkorven. Heel ver in het zuiden de bergen. Sonntagberg, Hochkogel, Ötscher. Zeggen ze. Elke berg heeft zijn plek en elke berg heeft zijn naam. Helemaal boven op de Sonntagberg staat een kerk, je kunt hem heel goed zien.

Op dit moment is de hemel leeg. Wolken en zon tellen niet mee. De maan en de sterren zouden ook niet meetellen. Vliegtuigen tellen wel mee, ganzen in V-formatie, cirkelende buizerds. Zwaluwen zouden ook meetellen, maar op dit moment zie ik er geen.

Annemarie komt eraan. Ik hoor haar voetstappen op het grind van het pad. Ze loopt vlug, een beetje onregelmatig, dan blijft ze staan. Ik concentreer me op de plek waar het pad over de bovenrand van de heuvel loopt. Eerst verschijnt Annemaries hoofd, haar donkerblonde haar strak opzij gekamd. Achter haar oren worden het vlechten. Haar oren zelf lijken wel vleugeltjes. De jurk

met het bloemetjespatroon en de rij knopen die er alleen voor de sier op zit. Zes opgenaaide kleine, lichtblauwe knoopjes die in werkelijkheid helemaal niets dichtknopen. De schouders met de draagriemen van de schooltas. Ze merkt dat ik hier zit en tilt haar hoofd op. Haar natte gezicht is driehoekig en zit onder de rode vlekken. Ik sta op. ‘Wat is er?’ vraag ik. Ze zegt niets. ‘Waarom huil je?’

Iedereen noemt haar *Kleintje*, al is ze voor haar acht jaar best groot, de op een na grootste van de klas, beweert ze. Ze is de jongste van vijf zussen, waarschijnlijk daarom dat Kleintje. Grete, Katharina, Antonia, Roswitha en Annemarie, de vijf zussen. Na een paar dagen wist ik het. Ze lijken alle vijf op hun moeder. ‘De natuur heeft tegen de vader gekozen,’ zegt Laurenz. Waarom zou een dochter ook op haar vader moeten lijken, vraag ik me af. Maar ik zeg niets. ‘Leo lijkt een beetje op zijn vader,’ zegt Laurenz. Maar daar heeft zijn vader niets aan, want Leo is er op dit moment niet. Leo, de enige zoon.

Annemarie staat voor me en kijkt langs me heen. De tranen lopen over haar wangen. ‘Wat is er?’ vraag ik nog een keer. Haar hele lijf schokt. ‘Niets,’ zegt ze. Ik stel me voor hoe juffrouw Gretz, haar onderwijzeres, haar voor het bord laat komen en zinnen laat schrijven, *De narcissen bloeien prachtig* bijvoorbeeld of *Ook de appelboom draagt mooie bloesems*. Ik stel me voor hoe Annemarie bloesems met een z schrijft en niet zeker weet of ze narcissen met een z of een c moet schrijven. Ik stel me voor

hoe juffrouw Gretz in haar grijze mantelpakje met het insigne op de revers voor haar gaat staan, dik en met een rood gezicht, in haar hand het bamboe aanwijsstokje. Op dat moment doet het er niet toe dat ze thuis een man heeft met een afgeschoten been en een moeder die de naam van haar dochter niet meer kent en soms vogelvoer eet. Ze tilt het stokje op en slaat er keihard mee op haar lessenaar. Ik stel me voor hoe de echo een seconde door het lokaal zweeft en dat het op dat moment met Annemarie gedaan is.

Ik neem haar in mijn armen. ‘Was het Gretz?’ vraag ik. Ze schudt haar hoofd. ‘Heeft ze tegen je geschreeuwd?’ vraag ik. Ik stel me voor hoe Gretz iedereen van wie ze kan vermoeden dat die een beetje onzeker is voor de klas laat komen en *bloesem* en *narcissen* op het bord laat schrijven en hoe ze tekeer staat te gaan en zich vrolijk maakt. Ik leg mijn gezicht tegen Annemaries hoofd en snuif de geur van haar haar op. ‘Vannacht slaap je bij mij,’ zeg ik en stel me voor hoe we allebei op onze zij in bed liggen, zij voor me, en hoe ik dan haar rug voel, die smal is als de rug van een jong geitje, en hoe haar hoofd naar bos en haar hals naar melk ruikt.

‘Heeft ze je *bloesem* laten opschrijven?’ vraag ik, en als ze opnieuw haar hoofd schudt: ‘Was het iets anders? Heb je iets gezien? Zijn jullie bij de spoorlijn geweest? Hebben jullie in de bomtrechters gekeken?’ Soms wordt er van alles, rommel of dode beesten, in de bomtrechters gegooid. ‘Was er luchtalarm?’ vraag ik nog. ‘Of ben je ie-

mand tegengekomen, een vreemde?’ Ze kijkt dwars door me heen en zegt niets meer.

‘Kom, laten we gaan,’ zeg ik. We nemen het pad langs de sloot. Op die manier kom je uit bij de achterkant van de boerderij, die een poosje niet meer te zien is en opeens achter de brandvijver weer tevoorschijn komt, eerst het rode dak, dan de rij ramen van de bovenverdieping, dan alles. Ik hou ervan als de dingen verschijnen. Ik vertel Annemarie dat zij me een tijdje geleden zelf juffrouw Gretz heeft aangewezen, op zondag in de kerk, dat meteen te voelen was dat die vrouw helemaal links op de eerste rij in haar mantelpakje van stevige grijze stof iedereen alleen slechte dingen toewenst en dat Laurenz na de mis tegen me zei: ‘Gretz ziet eruit als een stuk lucht-afweergeschut.’

We lopen langs de vlierstruiken bij de vijver. Een paar mezen hippen tussen de takjes heen en weer. Op het pad ligt de afgestroopte huid van een ringslang. Met één grote stap ben ik er voorbij. Opeens zegt Annemarie: ‘Agnes heeft me weer naar binnen gehaald.’ ‘Welke Agnes?’ vraag ik, hoewel ik het antwoord weet. Annemarie blijft staan.

Ze had met haar werkschort over haar zwarte jurk voor het huis staan wachten, zegt Annemarie, zoals altijd met het haar onder de donkerblauwe hoofddoek met de zilveren strepen. Eerst had ze aan Annemarie gevraagd of ze de twee kalfjes wilde zien die vorige nacht waren geboren, een tweeling, dat kwam niet zo vaak voor. Toen zij, Annemarie, had gezegd dat ze niet wilde, want ze

hadden zelf een pasgeboren kalfje in de stal, had Agnes haar bij haar bovenarmen gepakt. Annemarie blijft staan en kijkt me aan. ‘En toen zei ze dat ik mee naar binnen moest komen,’ vertelt ze, ‘want in de eerste plaats ben ik een braaf meisje en in de tweede plaats durfde ze alleen niet meer, zei ze, en toen zei ze dat hij haar of zichzelf nog eens iets aandoet. Maar als ik samen met haar naar binnen ging, deed hij dat niet meteen, zei ze.’ ‘Wie is hij?’ vraag ik. Ook nu weet ik het antwoord.

Ze had haar niet durven tegenspreken. Ze was samen met Agnes naar binnen gegaan, maar er was verder niemand geweest. Agnes had angstig om zich heen gekeken en haar toen vlug de woonkamer in geduwd, recht naar de foto boven de eettafel. Ze had haar op de bank gezet en was naast haar gaan zitten. ‘Ze zei dat ze ook weer een kind wilde,’ zegt Annemarie, ‘ze zei dat ze daar recht op had en dat het immers geen jongen als Rudi hoefde te worden.’ Daarop had Agnes gezegd dat zij, Annemarie, een meisje was zoals iedere moeder zich wenst, schoon, hulpvaardig en vlot van begrip. Rudi was ook zo geweest, vooral vlot van begrip, dat kon je aan zijn ogen nog steeds zien. Hij had zelfs zijn naam al kunnen schrijven, hoewel hij toen nog niet naar school ging. Zij, Annemarie, kon al veel beter schrijven, dat wist ze, en lezen en vaderlandse geschiedenis en de tafels van vermenigvuldiging.

De wind strijkt door de sloot. De jonge blaadjes van de berken verspreiden een gele glans. Als je niet goed kijkt, zou je kunnen denken dat het allemaal bloemetjes

zijn. Het is zo'n moment waarop je verwacht dat er opeens iemand voor je staat, een man, of in elk geval een haas. Maar er is niets te zien.

Annemarie veegt met haar mouw over haar wangen. 'Ik hou niet van die foto,' zegt ze. 'Welke foto?' vraag ik. 'Van Rudi,' zegt ze, 'hij heeft een lelijke trui aan en zijn broek is veel te wijd en hij kijkt je aan alsof hij heel ergens anders is.' Dat hij je aankijkt alsof hij heel ergens anders is, klopt wel, denk ik, maar ik zeg het niet. Annemarie ziet nu helemaal bleek. Ten slotte had Agnes gevraagd of ze eigenlijk wist wat adoptie was. Ze had gezegd dat ze dat wist, adoptie was iets voor kinderen die geen ouders meer hebben, en Agnes had gezegd, in principe wel, maar soms was het ook omgekeerd.

17 maart 1945

De keuken heeft drie ramen, één op het oosten, twee op het zuiden. Door de ramen trekt het licht brede schuine strepen. Het meel in de lucht maakt dat alles gaat trillen als in een verhaal over feeën. Ik zit naast de deur van de woonkamer op een oude donkerbruine stoel met een open hart in de leuning. ‘Kun je meel ruiken?’ vraag ik.

De zwetende boerin kneedt deeg voor het brood. Antonia loopt met grote passen heen en weer, terwijl ze een gedicht van Chamisso opzegt dat begint met een uit een sage bekende burcht in de Elzas. Ik heb geen idee waarom ze dat doet. Eergisteren kwam het bericht dat er voorlopig geen school meer is, ook niet na de paasvakantie. Antonia zei dat ze het niet begreep, het gebouw van de huishoudschool was immers onbeschadigd. Niet getroffen door een bom, zelfs geen scheuren in de muren. Alleen het huis boven de school was geraakt, dat met de slagerij op de begane grond. Net als een van de hulpjes van de slager. Er werd verteld dat alleen zijn hoofd nog uit het puin stak; het had onder een laagje rode steenstof gezeten.

‘Hoe ruikt meel?’ vraag ik. Antonia stopt met heen en weer rennen, draait zich om en staart me aan. ‘Zo’n stomme vraag heb ik nog nooit gehoord!’ valt ze uit. De

boerin kijkt op. ‘Geen ruzie maken!’ zegt ze. Ze verdeelt het deeg met een groot mes in acht hompen, kneedt ze stuk voor stuk, strooit er zo nu en dan meel op en kletst ieder stuk steeds weer hard op de deegplank.

‘Waarom leer je een gedicht uit je hoofd als er geen school meer is?’ vraag ik aan Antonia. ‘Hou je tetter!’ zegt ze, terwijl ze heen en weer blijft lopen. Ongewild onthoud ik elke regel die ze opzegt. *Met enk’le snelle schreden doorkruiste ze het bos.* Het stoort me, maar ik kan er niets aan doen.

‘Oma...?’ probeer ik de boerin iets te vragen. ‘Ik zei dat je je tetter moest houden!’ valt Antonia me in de rede. Ik maak mijn zin niet af en vraag wanneer ze eindelijk de handschoenen met de omklapbare vingertoppen voor me breit. ‘Alleen de rechter,’ zeg ik. ‘Daar kun je lang op wachten!’ zegt ze. ‘Bovendien, voor de honderdste keer, is mijn moeder jouw oma niet.’ ‘Laat haar,’ zegt de boerin tegen Antonia, ‘ze zegt toch niet *moeder*.’ Een moeder is volgens haar een geschenk, en wie haar nog heeft, mag blij zijn. Toch is *oma* verkeerd, zegt Antonia, geen van haar zussen heeft een kind, en Leo voor zover ze weet ook niet. *Oma* is dus principieel verkeerd.

De boerin strooit achter elkaar meel in de acht platte strooien mandjes die achter de deegplank tegen de muur staan. Ze maakt bolletjes van het deeg, legt ze in de mandjes, schuift die tegen elkaar aan en dekt ze dan af met een grote blauwe doek.

Hoe langer het gedicht duurt, hoe vaker Antonia in

haar boek moet kijken. Ten slotte leest ze alleen nog maar voor. *Je vindt ze niet terug.* Dat is de laatste zin. Ik stel me voor dat er een of andere gemene vent aan komt, een Rus of een man met een geweer, en in plaats van het brood Antonia in de bakoven schuift. Misschien wikkelt hij haar eerst in de blauwe doek om haar ontzette gezicht niet te hoeven zien. Maar voordat hij dat doet, wil ik eerst mijn handschoenen hebben.

‘Je weet wat er met haar moeder is gebeurd,’ zegt de boerin. Ze veegt haar handen af aan haar schort en gaat aan de tafel met de mandjes zitten. Antonia kijkt naar de muur. ‘Dat weet niemand,’ zegt ze, ‘dat weet ze zelf niet eens.’ ‘Zij kan dat niet weten,’ zegt de boerin, ‘zij heeft een klap van de oorlog opgelopen.’ ‘Een klap van de molen heeft ze gehad,’ zegt Antonia, ‘ze weet helemaal niets, en als ze iets weet, dan liegt ze.’ Ze moet uitkijken, zegt de boerin tegen Antonia. ‘Wie jaloers is, kan zich bezondigen. Er is niet veel voor nodig of je zit helemaal onder in het vagevuur. ‘Of ze weet niets, of ze liegt,’ herhaalt Antonia. Nu kijkt ze me recht in de ogen. Haar wenkbrauwen zijn donkerder dan haar haar en haar scheiding maakt een flauwe bocht. Vreemd, soms ben je op iemand gesteld, hoewel die slecht over je spreekt.

Ze kon zich de zeventiende oktober nog goed herinneren, vertelt de boerin, het was een koude, regenachtige dinsdag geweest. Zoals altijd had ze ’s morgens met haar man en Laurenz de melkbussen op de kar geladen om ze naar het verzamelpunt te brengen en opeens had dat ge-

luid in de lucht gehangen. Gedrieën hadden ze voor de poort van de boerderij staan luisteren. De boer had gezegd: 'Het lijkt wel een zwerm bijen' en toen een paar minuten later de eerste inslagen te horen waren geweest: 'Meer een drijfjacht.' Na een poosje had Laurenz zijn hoofd geschud en gezegd: 'Geen bijen, maar de Engelsen, boven de Nibelungenfabriek. Lancasters, minstens twintig, dertig stuks.' Lancaster, dat had ze onthouden, dat was zoiets als Messerschmitt.

Ze kan het wel dromen hoe het verderging, zegt Antonia. Twee dagen later was ik opeens aan komen zetten, als een spook, Katharina had met het paard voederbieten van de akker gehaald en toen ze thuiskwam, had ik opeens op de wagen gezeten, zwijgend en onder de modder. 'Klopt, zwijgend en onder de modder,' zegt de boerin. *In een donkerblauwe monteursjas, veel te dun voor de kou, met trillende handen en blauwe lippen en blablabla*, zegt Antonia, waarna ze met haar vlakke hand op de vensterbank slaat. Waarom moet ze in godsnaam voor de zoveelste keer naar dat stomme verhaal luisteren, roept ze. 'Misschien kan ze zich later opeens iets herinneren,' zegt de boerin. 'Dat geloof je zelf niet,' antwoordt Antonia.

Ik zou nu de rest van het verhaal kunnen vertellen: dat ik dagenlang naar mijn naam en mijn familie ben gevraagd en dat ik geen woord heb gezegd. Dat ik met grote ogen heb zitten staren, alsof ik de duivel zelf was tegengekomen, en dat ik, toen ze eigenlijk de hoop al hadden laten varen, op de vraag van Roswitha of me misschien

andere mensen te binnen wilden schieten, een buurman bijvoorbeeld of een buurvrouw, had gezegd: 'Ja, mevrouw Schwertner.'

Op die zeventiende oktober, is me verteld, waren vlak naast de Nibelungenfabriek in Herzograd, Sankt Valentin, twee huizenblokken met fabriekswoningen platgegooid. Een van de bewoonsters die in de dagen daarna dood uit het puin waren gehaald, was Marie Schwertner geweest, een alleenstaande typiste op de salarisadministratie van de fabriek. In de woning naast haar had een pas aangekomen Donau-Zwaabs gezin onder het puin de dood gevonden. Ze heetten Deinhardt, vader, moeder en twee zoons. De dochter van dertien, Cornelia, was niet gevonden en ook nergens anders opgedoken.

Omdat de naam van de Nibelungenfabriek op de monteursjas was gestikt die ik aanhad toen Katharina me op de bietenwagen laadde, was grootvader, de boer, naar het gemeentehuis gegaan om te informeren of ik soms vermist of weggelopen was. Op het telegrafische informatieverzoek aan Sankt Valentin was twee dagen later antwoord gekomen. De beschrijving van mijn persoon paste op de vermiste Cornelia Deinhardt, die met het oog op de betreuenswaardige omstandigheden per direct diende te worden aangemerkt als wees, toevertrouwd aan de zorg van de staat. In verband met de heersende dreigende situatie verzocht men de plaatselijke autoriteiten af te zien van repatriëring naar Sankt Valentin en het meisje tot nader order als pleegkind toe te wijzen aan de